

ВПЛИВ ПРЕЦЕДЕНТНОГО ПРАВА НА РОЗВИТОК «ПРАВА НА ВІРОСПОВІДАННЯ» У США

THE INFLUENCE OF CASE LAW ON THE DEVELOPMENT OF THE FREEDOM OF RELIGION IN THE UNITED STATES

Брацук І.З., к.ю.н.,

доцент кафедри європейського права

Львівський національний університет імені Івана Франка

Березюк Е.-А.А., студентка V курсу факультету міжнародних відносин

Львівський національний університет імені Івана Франка

У даній статті увага присвячується аналізу судових справ, котрі мали вплив на розвиток «права на віросповідання» у США, що є одним із фундаментальних прав людини. Зокрема, проаналізовано справу *Lemon v. Kurtzman* та увагу присвячено дослідженню ефективності триступеневого тесту Лемона, утвореного як інструменту для перевірки релігійної неупередженості державних рішень. Цей тест оцінює, чи закон переслідує світську мету, чи не спричиняє він надмірного втручання держави в релігію і чи не призводить до «об'єднання» держави та церкви. Доведено, що попри високий рівень актуальності, тест Лемона є недостатньо універсальним, тому розглянуто альтернативні підходи, які застосовує Верховний Суд США для забезпечення нейтральності державних рішень. Такими підходами є історичний підхід та тест на примус. Також розглянуто інші резонансні справи, як-от *Allegheny County v. ACLU*, *Lynch v. Donnelly*, *Van Orden v. Perry*, *Marsh v. Chambers*, а також *Kennedy v. Bremerton School District* та їхній вплив на правову доктрину США. Оцінено правові інструменти, що допомагали Суду визначати допустимі межі взаємодії держави та релігії; проаналізовано яку роль відіграє тест Лемона при вирішенні кожної із наведених вище справ. Показано, як ці рішення вплинули на розвиток правової доктрини у США, а саме дозволили зміцнити принципи нейтральності держави щодо релігії. У статті досліджено тести котрі забезпечують баланс між релігійною свободою та конституційними вимогами, визначаючи допустимі межі державної підтримки релігії. Окрім цього, дана стаття зосереджена на аналізі актуальності тесту Лемона та його альтернатив, якими послуговується Верховний Суд. Це дослідження висвітлює важливість наявності таких правових інструментів у практичному забезпеченні правової рівноваги.

Ключові слова: прецедент, доктрина, суд, права і свободи людини, право на віросповідання, правова система, свобода самовираження, законодавство, держава, правозастосування, релігія.

This article focuses on the analysis of court cases that have had an impact on the development of the freedom of religion in the United States, which is one of the fundamental human rights. In particular, the case of *Lemon v. Kurtzman* is analysed and attention is paid to the effectiveness of the three-step Lemon test, which was created as a tool for testing the religious impartiality of state decisions. This test assesses whether the law pursues a secular goal, whether it causes excessive state interference in religion, and whether it leads to the 'unification' of the state and the church. It was proven, that despite the high level of relevance, the Lemon test is not sufficiently universal, and therefore alternative approaches used by the US Supreme Court to ensure the neutrality of state decisions are considered. Such approaches are the historical approach and the coercion test. Other high-profile cases, such as *Allegheny County v. ACLU*, *Lynch v. Donnelly*, *Van Orden v. Perry*, *Marsh v. Chambers*, as well as *Kennedy v. Bremerton School District* and their impact on the US legal doctrine were analysed. The analysis of legal instruments that helped the Court to determine the permissible boundaries of interaction between the state and religion and analysis of the role of the Lemon test in the decision of each of the above cases were provided. It is shown how these decisions influenced the development of legal doctrine in the United States, namely, they allowed strengthening the principles of state neutrality with respect to religion. The article examines how the tests (in particular, the Lemon Test) strike a balance between religious freedom and constitutional requirements by defining the permissible limits of state support for religion. In addition, this article focuses on the analysis of the relevance of the Lemon Test and its alternatives used by the Supreme Court. This study highlights the importance of having such legal instruments in place to ensure legal balance in practice.

Key words: precedent, doctrine, court, human rights and freedoms, right to religion, legal system, freedom of expression, legislation, state, law enforcement, religion.

Постановка проблеми: на відміну від багатьох інших держав, забезпечення «права на свободу віросповідання» у США історично було і залишається одним із пріоритетів державної політики, що знайшло своє відображення в Конституції. Проте на сьогодні існує безліч викликів, які створюють нові умови та вимагають переосмислення підходів до забезпечення релігійної свободи. Глобалізація, релігійний екстремізм, ксенофобія та релігійна нетерпимість створюють несприятливий ґрунт не лише для сповідання чи практики релігії, а й для безперешкодного застосування відповідних правових положень.

У цьому контексті важливим є вивчення ефективності правових механізмів, застосованих судами для забезпечення свободи релігії, зокрема через прецедентне право. Залишаючи право на релігійні погляди абсолютним, держави мають право вдаватися до обмеження релігійних практик, як і до обмеження інших свобод самовираження. Не менш важливим у цьому контексті є наявність різних релігійних середовищ у США, а також історично різне ставлення до них. Історія дискримінації не проходить безслідно, тому важливо дослідити різні способи боротьби з нею та правовий захист релігійних груп, які можуть зазнавати дискримінації. У цьому випадку вида-

ється доцільним проаналізувати ефективність правових механізмів, зокрема таких, як тест Лемона, інші критерії світськості та судові практики, що визначають межі втручання держави в релігійні питання, не порушуючи основних прав громадян.

Дослідження права на віросповідання у США є важливим для розуміння загальних тенденцій розвитку міжнародного права у сфері захисту прав людини. США значною мірою впливають на формування міжнародних стандартів у цій сфері. Аналіз цього досвіду може бути корисним для інших країн, які прагнуть вдосконалити свої системи захисту прав людини.

Для України досвід США у забезпеченні права на віросповідання є надзвичайно важливим і корисним. В умовах багатонаціонального і багаторелігійного складу населення, корінних народів та їхніх релігій, а також у контексті євроінтеграційних процесів, Україна стикається з певними викликами та проблемами у сфері захисту релігійних прав. Аналіз американського досвіду може сприяти вдосконаленню українського законодавства та правозастосовної практики, що, своєю чергою, сприятиме зміцненню демократичних принципів і забезпеченню прав людини в Україні.

Мета статті: дослідження впливу прецедентного права на свободу віросповідання у США, конкретизація та оцінка правових механізмів підтримки світського характеру держави.

Методологічну основу даної роботи складає метод правового аналізу для оцінки судової практики, історико-правовий метод для вивчення еволюції права на свободу віросповідання у США, а також соціологічний метод для дослідження впливу соціальних факторів на реалізацію права на віросповідання. Дані будуть зібрані через аналіз судових рішень, наукових статей, офіційних звітів та статистики.

Виклад основного матеріалу. Англо-американській правовій системі, до якої належать США, притаманний насамперед суддівський характер. Так, можна відстежити, що більшість норм загального права, представлених зараз, сформувалась завдяки нормотворчій діяльності англійських суддів. У другій половині ХІІ століття, коли королівські судді почали розглядати спори, не існувало встановлених норм, які вони могли б застосувати. Парламент, який міг би створювати такі норми, з'явився лише у 1265 році, через століття після початку регулярної роботи судів. Регулярне видання нових законів не розглядалось як основна функція чи відповідальність короля. Враховуючи такі обставини, судді були змушені самостійно встановлювати норми у своїх судових рішеннях, спираючись на традиційні звичаї суспільства, які існували протягом тривалого часу [1]. До кінця ХІХ століття загальне та прецедентне право залишалося домінуючою формою права США. У ХХ столітті почало розвиватися право, ґрунтоване на законі, яке внесло досить значні зміни у загальне право. У цілому ж прецедентне рішення створює нове правило, і суддя має визначити, наскільки воно відрізняється від чинного правила і як його можна застосовувати до ще нерозглянутих справ та тих, що можуть виникнути в майбутньому. Зазначимо, що судові рішення в США базуються на принципах підпорядкованості та переконливості [2].

У контексті впливу судової практики на правову систему США однією із найважливіших справ виступає справа 1971-го року *Lemon v. Kurtzman* (Лемон проти Курцмана) [3]. Обставини справи були наступними: два штати США – Пенсильванія та Род-Айленд - прийняли статuti, які передбачали, що держава надає підтримку релігійним приватним школам за вивчення світських предметів. Світські предмети – це такі, що не містять релігійної складової та вивчаються поза релігійною оптикою.

Закон штату Пенсильванія (*The Pennsylvania Nonpublic Elementary and Secondary Education Act* [3]) був прийнятий у 1968 році і передбачав фінансування оплати праці вчителів початкових і середніх шкіл, а також підручників і навчальних матеріалів для світських предметів. Закон штату Род-Айленд, як зазначено у справі, був прийнятий у 1969 році (*Lemon v. Kurtzman*, [4]) і передбачав державну фінансову підтримку недержавних початкових шкіл у формі доплати в розмірі 15% від річної зарплати вчителів. Згідно із цим законом, вчителі, які можуть отримати надбавку, повинні погодитися не викладати курси з релігії та викладати лише світські курси, використовуючи ті самі матеріали, що й ті, що пропонуються в державних школах [5]. Отже, обидві справи були порушені окремо одна від одної, але вирішені були спільним рішенням після розгляду у Верховному Суді.

Апелянти у справі Пенсильванії представляли інтереси громадян і платників податків Пенсильванії, які вважали, що закон порушує Першу поправку [6], а саме принцип відокремлення держави та церкви. Варто зазначити, що у апелянта Лемона також була дитина в звичайній державній школі Пенсильванії, проте районний суд задовольнив клопотання державних службовців про закриття справи. У справі про Род-Айленд [4] відповідачами в апеляції були громадяни та платники податків Род-Айленда, які подали

до суду на визнання закону 1969 року неконституційним, також також посилаючись на Першу поправку [6]. У цьому випадку, окружний суд ухвалив рішення на користь позивачів і постановив, що закон порушує Першу поправку, адже такі школи є «невід'ємною частиною релігійної місії католицької церкви», отже позивачі були зобов'язані відповідати у Верховному суді як апеленти [4].

Як було зазначено раніше, у цих двох справах Верховний Суд ухвалив спільне рішення, яке базувалось на принципі подолання трьох «зол» (Three Evils), на уникнення яких, у тому числі, й була націлена Перша поправка. Таким злом визначається «спонсорство, фінансова підтримка і залучення держави до релігійної діяльності» [7]. Для того, аби визначити, чи держава створює якусь із цих перешкод (Three Evils), Суд уточнив три критерії, які формують своєрідний тест на конституційність закону. Отже, Суд постановив, що закон, статут або інший акт повинен пройти цю так звану тристоронню перевірку, щоб вважатися таким, що не порушує Першу поправку. Перш за все, згідно з тогочасним рішенням, такий акт повинен мати світську законодавчу мету. Цей етап обидва закони, згідно з рішенням Суду, проходять, адже обидва штати мали на меті очевидне покращення секулярної освіти, стимулюючи виконання мінімальних вимог щодо світської освіти в приватних школах. Другий етап – основний ефект закону не повинен ані сприяти, ані перешкоджати релігії. Проте щодо цього Суд не прийняв остаточної позиції. Та це й не було необхідним: саме на третьому етапі, а саме на перевірці на надмірний зв'язок уряду з релігією, було виявлено порушення [4]. Окрім того, на думку Суду, без жодного дискримінаційного чи упередженого підходу релігійній людині, яка викладає у школі її ж віри та працює на прищеплення певних релігійних догматів учням, буде дуже важко залишатися релігійно-нейтральною. Адже вчитель працює в релігійній організації, підпорядковується вказівкам і дисципліні релігійної структури та функціонує в системі, присвяченій вихованню дітей у певній вірі. Більше того, більшість учителів-мирян сповідують католицьку віру, що лише посилює можливе упередження. Неминуче деякі обов'язки вчителя балансують на межі між світською та релігійною орієнтацією, що може загрожувати політиці уряду [8]. Таким чином, Суд враховує не лише особисті переконання вчителя, а й його практику таких переконань. Якщо така наявна, це може ставити під сумнів спроможність педагога зберігати світські настрої навіть на світських предметах.

У програмі Род-Айленда обсяг нагляду за вчителями та навчальними програмами, необхідний для забезпечення відсутності непотрібного залучення релігії у світські теми, вимагатиме від уряду надмірної участі в нюансах релігійної освіти. Фінансова участь уряду в таких установах неминуче призводить до «гісних і постійних стосунків» між церквою та державою, що, знову ж таки, провалює третій етап тесту. Суд також відзначив потенційні політичні наслідки державного фінансування, оскільки існує ризик, що релігійні питання стануть причиною політичного розколу [9].

Такий триступневий тест, запропонований Верховним Судом, отримав назву «Тест Лемона», базуючись на прізвищі апелянта у справі *Lemon v. Kurtzman* [4]. Оскільки з дня прийняття рішення у цих справах пройшло відносно багато часу, даний тест зазнав певних змін, що впливають на сучасні справи. Наприклад, перший рівень тесту більше не містить у собі формулювання про «лише світську мету». Навпаки, частково релігійна мета вважається такою, що не порушуватиме правила, необхідні для перевірки першого етапу, адже вимога визнання такого порушення суперечила б принципу «не перешкоджати релігії» та змушувала б Суд «виявляти бездушність до релігійних груп» [10].

Запропоновані зміни до другого рівня тесту були у справі *Lynch v. Donnelly* [11]. Дана справа базувалася на питанні про доцільність використання Різдвяних прикрас на комунальній власності. Суд постановив, що порушення Першої поправки, ґрунтуючись на тесті Лемона, не було [11]. Суддя О'Коннор, яка погодилася з рішенням Суду, мала, утім, інший погляд на застосування даного тесту. Вона зазначила, що важливим аспектом другого етапу мало б бути питання «чи у своєму акті держава схвалює чи не схвалює релігію», а не те, чи спричиняє закон або певна дія надмірне втручання держави в релігію.

Щодо третього етапу побутує думка, що формулювання «взаємодія уряду з релігією вважається такою, що суперечить тесту Лемона» неправильно інтерпретує Першу поправку [6]. Установчий договір забороняє об'єднання держави та церкви, а не їхню кооперацію. Перша поправка розрізняє ці поняття, оскільки положення про вільне віросповідання дозволяє останнє. Згідно з таким трактуванням, держава може підтримувати або застосовувати релігійну практику без примусу, як-от молитви, якими відкриваються законодавчі збори. Відповідно до цієї інтерпретації, релігійні меншини чи невіруючі не можуть конституційно забороняти співпрацю між державою та релігійними організаціями, проте мають право висловлювати свою незгоду [12].

Окрім того, тест Лемона є актуальним у випадках наявності кількох релігій. Так, доречно згадати справу «Округ Аллегейні проти Американського союзу громадянських свобод» (*County of Allegheny v. ACLU*) [18]. Лише через п'ять років після справи *Lynch v. Donnelly* [11], згаданої раніше, Американський союз громадянських свобод у Пенсильванії оскаржив дві святкові виставки, спонсоровані державою: ханукальну менору (Ханука – іудейське свято) та ясла (трактуються як символ Різдва у християнській доктрині), розташовані на державній власності в центрі Пітсбурга.

Для вирішення цієї справи більшість суддів посилалися на прецедент *Lynch v. Donnelly* [11], намагаючись обґрунтувати конституційність менори та неконституційність ясел [17]. У справі *County of Allegheny v. ACLU* [18] Верховний суд США також застосував тест Лемона для визначення конституційності релігійних дисплеїв на державній власності. Суд постановив, що встановлення ясел у судовому залі округу Аллегейні порушувало тест Лемона, оскільки основний ефект цього дисплею сприяв релігії. Натомість менора, встановлена поряд із різдвяною ялинкою біля будівлі міської ради, була визнана конституційною, оскільки її розташування та контекст не надавали переваги жодній релігії. Ця справа підкреслює використання тесту Лемона для оцінки урядових дій щодо релігійних символів з урахуванням їхнього контексту та загального ефекту [18].

У справі *Lemon v. Kurtzman* [4] Суд зазначив, що тест Лемона є результатом послідовної багаторічної практики Суду, вперше описаної в офіційному документі. Попри довготривале застосування цієї перевірки, у деяких справах щодо свободи віросповідання він не використовувався. Так, через дванадцять років після справи Лемона [4] Верховний суд розглянув питання молитви в законодавчих органах у справі *Marsh v. Chambers* (Марш проти Чемберса) [13].

У цій справі Ернест Чемберс, громадянин штату Небраска і член законодавчих зборів штату, оскаржив практику відкривати сесії парламенту молитвою, вважаючи це порушенням Першої поправки до Конституції [6]. У цьому випадку Суд застосував історичний контекст, а не тест Лемона. Він постановив, що оскільки законодавчі збори штату Небраска відкривали свої сесії молитвою понад століття, і ця практика відповідає національній традиції США, це не було кроком до створення релігії, а радше визнанням переконань, які живуть у серцях бага-

тьох американців [13]. Отже, практика молитви у парламенті визнана такою, що відповідає Конституції на підставах історичного підходу.

Подібний історичний тест, на противагу тесту Лемона, був застосований у справі *Van Orden v. Perry* (Ван Орден проти Перрі) [15], де Суд розглядав конституційність демонстрації Десяти заповідей на державній власності в Техасі. Суд навмисно не використовував тест Лемона, вважаючи його «некорисним» у випадку з пасивним пам'ятником [14]. Натомість Суд вирішив, що правильний аналіз повинен ґрунтуватися, по-перше, на характері пам'ятки, а по-друге – на його значущості в історії США. Суд визнав роль, яку відіграв Бог (у контексті християнської традиції) спадщиною народу та що «просто мати релігійний зміст або просувати повідомлення, яке відповідає релігійній доктрині не суперечить Першій поправці» [15]. Таким чином, зберігаючи широку практику застосування даного тесту, Суд допускає певні відхилення від нього, якщо це вважатиметься доречним, у тому числі, у контексті збереження американських традицій [15].

Окрім альтернативи тесту Лемона у вигляді історичного підходу, популярність набуває так званий тест примусу, або ж «*coercion test*». Згідно з критиками, тест Лемона вимагає суб'єктивної інтерпретації світської мети, основного ефекту та надмірного переплетення держави з релігією. Тому як альтернативу пропонують тест на примус, який зосереджується на захисті громадян від примусу до участі в релігійних діях. Згідно з прихильниками цього підходу, він дозволяє точніше оцінювати вплив урядових дій на релігійну свободу та забезпечує більш чіткий захист від державної підтримки релігії [16].

Актуальність тесту Лемона була підважена справою «Кеннеді проти Шкільного округу Бремертон» (*Kennedy v. Bremerton School District*) [19]. Факти справи наступні: футбольний тренер у Бремертоні, штат Вашингтон, Джоозеф Кеннеді, мав за звичку молитися після ігор на футбольному полі, часто разом із гравцями. Його фактичний роботодавець попросив його припинити цю практику, щоб захистити школу від судового позову. Натомість Кеннеді надав справі публічного розголосу та згодом подав до суду на шкільний округ за порушення його прав [20]. Суд визнав його дії конституційними, вважаючи це особистою практикою, та використав історичний підхід замість тесту Лемона. Це підтвердило перехід до нових підходів у подібних справах [19].

Проте, суддя Соня Сотомайор подала окрему думку, до якої приєдналися судді Стівен Брейер і Олена Каган. Так, суддя Сотомайор підкреслила, що молитви тренера були публічними та привертали увагу, тож їх неможливо розглядати як особисте переконання тренера. Окрім того, це могло здійснювати тиск на учнів, а також порушувати їхню свободу віросповідання [19]. Таким чином суддя Соня Сотомайор розкритикувала підхід обраний судом через зазначені вище факти.

Отже, тест Лемона більше не є основним інструментом оцінки конституційності дій уряду в контексті взаємодії з релігією, попри те, що він відіграв значну роль з 1971 року. Натомість Верховний суд надає перевагу аналізу, заснованому на історичних традиціях та принципах свободи, враховуючи також аспект примусу у відповідних випадках.

Висновки. Тест Лемона став визначальним інструментом для оцінки конституційності законів у сфері відокремлення церкви від держави. Його поява в результаті справи *Lemon v. Kurtzman*, що має важливе значення для розуміння правових меж взаємодії держави і релігії, ознаменувала створення трискладового тесту, який допоміг забезпечити дотримання принципів Першої поправки до Конституції США. Початково цей тест був ключовим інструментом для забезпечення дотримання конституційних норм у сфері освіти та інших суспільних сферах.

Критерії тесту Лемона, зокрема вимога мати світську мету, не допускати сприяння або перешкоджання релігії, а також уникати надмірного втягування уряду в релігійні справи, відіграли важливу роль у історії розвитку права на свободу віросповідання США. Справи, такі як *Allegheny County v. ACLU* та *Lynch v. Donnelly*, підтверджують важливість цих принципів у різних суспільних сферах.

Попри те, що тест Лемона все ще залишається важливим інструментом, тенденція його використання послаблюється. Як альтернативу тесту Лемона американські юристи застосовують історичний підхід і тест на примус,

кожен із яких пропонує різні методи оцінки конституційності державних дій у контексті взаємодії держави та релігії. Наприклад, у резонансній справі *Kennedy v. Bremerton School* було застосовано саме історичний підхід, що означувало зміну судової практики та занепад тесту Лемона.

Таким чином, сучасна правова система потребує подальшої розробки правових інструментів, які могли б оцінювати взаємодію держави та релігії. Щоб забезпечити баланс між потребами сучасного суспільства та дотриманням конституційних принципів, важливо враховувати зміну правового та соціального контексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Погребняк І. С. Вплив судової практики на юридичні акти в англо-американському праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. Т. 2, № 37. С. 24–33.
2. Пильгун Н. В. Історичний аспект формування американської правової системи. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Юридичний вісник "Повітряне і космічне право"*. 2018. № 2 (47). С. 62–69. URL: <https://nau.edu.ua/journal> (дата звернення: 19.11.2024).
3. Kurtzman D. H. The Pennsylvania Nonpublic Elementary and Secondary Education Act-Pioneer and Precedent. *ERIC*. 1969. URL: <https://eric.ed.gov/?id=ED033473> (дата звернення: 19.10.2024).
4. U.S. Supreme Court. *Lemon v. Kurtzman*. Case no. 89. 28 червня 1971. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/403/602/> (дата звернення: 19.11.2024).
5. Webb J. Recent Developments Regarding the Establishment of Religion. *Chicago-Kent Law Review*. 1972. Vol. 49, no. 1. P. 101. URL: <https://scholarship.kentlaw.iit.edu> (дата звернення: 19.10.2024).
6. U.S. Constitution. *Amendment I*. 1791. URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/bill-of-rights-transcript> (дата звернення: 19.11.2024).
7. *Lemon v. Kurtzman*. *Global Freedom of Expression*. 2024. URL: <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/lemon-v-kurtzman/> (дата звернення: 19.10.2024).
8. U.S. Reports. *Lemon et al. v. Kurtzman, Superintendent of Public Instruction of Pennsylvania*. 1971. P. 18. URL: <https://tile.loc.gov/storage-services/service/ll/usrep/usrep403/usrep403602/usrep403602.pdf> (дата звернення: 20.10.2024).
9. *Lemon v. Kurtzman*. *Oyez*. 2024. URL: <https://www.oyez.org/cases/1970/89> (дата звернення: 19.11.2024).
10. Esbeck C. The Lemon Test: Should It Be Retained, Reformulated or Rejected? *University of Missouri School of Law Scholarship Repository*. 1990. P. 5. URL: <https://scholarship.law.missouri.edu> (дата звернення: 20.10.2024).
11. U.S. Supreme Court. *Lynch v. Donnelly*. Case no. 82-1256. 5 березня 1984. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/465/668/#tab-opinion-1955425> (дата звернення: 19.11.2024).
12. North Dakota Law Review. *The establishment clause forbids coercion, not cooperation, between church and state: how the direct coercion test should replace the Lemon Test*. 2020. Vol. 95, no. 3. P. 542–550. URL: <https://law.nd.edu> (дата звернення: 19.12.2024).
13. U.S. Supreme Court. *Marsh v. Chambers*. Case no. 82-23. 5 липня 1983. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/463/783/> (дата звернення: 19.11.2024).
14. Sherrard T. J. History has soured the Lemon Test. *St. Thomas Journal Of Complex Litigation*. 2019. Vol. 6. P. 12–14. URL: <https://www.stthomas.edu/law> (дата звернення: 24.10.2024).
15. U.S. Supreme Court. *Van Orden v. Perry*. Case no. 03-1500. 27 червня 2005. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/545/677/> (дата звернення: 19.11.2024).
16. The Coercion Test is the Best Alternative Standard of Test for the Establishment Clause. *Fresh Essays Samples*. 2024. URL: <https://samples.freshessays.com> (дата звернення: 19.11.2024).
17. *County of Allegheny v. American Civil Liberties Union, Greater Pittsburgh Chapter*. *Oyez*. 2024. URL: <https://www.oyez.org/cases/1988/87-2050> (дата звернення: 19.11.2024).
18. U.S. Supreme Court. *Allegheny County v. ACLU*. Case no. 87-2050. 2 липня 1989. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/492/573/> (дата звернення: 20.11.2024).
19. U.S. Supreme Court. *Kennedy v. Bremerton School District*. Case no. 21-418. 27 червня 2022. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/597/21-418/> (дата звернення: 20.11.2024).
20. *Kennedy v. Bremerton School District*. *Oyez*. Case no. 21-418. n.d. URL: <https://www.oyez.org/cases/2021/21-418> (дата звернення: 20.11.2024).